

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

XVIII ԳԱՐԻ ԵՐԿՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐ ԵՎ ՄԻ ՁԵՌԱՅ ԽԱԶ

Քանալի բառեր՝ Ուռնկա վանք, Ս. Էջմիածին, Մոսկվա, Լիմ անապատ, ձեռագիր, խաչ, մանրանկար, ծաղկող:

Հայ ժողովրդի պատմության, ազգային մշակույթի ու ինքնության յուրօրինակ վկաներ են մեզ հասած ձեռագիր մատյանները՝ ստեղծված Հայաստանի ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող ավելի քան 1500 գրչակենտրոններում: Բովանդակային, գրչական ու մանրանկարչական տարաբնույթ առանձնահատկություններով օժտված մեր ձեռագրական ժառանգության ստվար մասը պահվում է Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում (ընդհանուր հաշվով շուրջ 23.000, այդ թվում նաև՝ այլալեզու): Հարուստ ձեռագրական հավաքածուներ ունեն նաև Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց, Զմմառի, Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքերի, Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության, Ս. Էջմիածնի մատենադարանները և այլ գիտակրթական կենտրոնները (Փարիզ, Լոնդոն, Օքսֆորդ և այլն):

Հայերեն ձեռագրերի որոշ մասն էլ, սերնդեսերունդ փոխանցվելով, գտնվում է մասնավոր տարբեր հավաքածուներում և սրբավայրերում (Թուխ Մանուկ, տնամերձ սրբատեղ և այլն): Նման դեպքերում ձեռագրերը, իբրև սուրբ գրքեր, ձեռք են բերում «տան սրբի» կարգավիճակ¹, ինչով էլ պայմանավորված՝ բնակիչները գրքին մոտենում են հատուկ ակնածանքով:

Մեր հոգվածը նվիրված է մոսկվաբնակ Անդրեյ Ալավերդովին պատկանող 1733 և 1787 թվակիր երկու ձեռագրերին և 1782 թ. ձեռաց խաչին, որոնք ա-

¹ Ազգագրագետ-մշակութաբան Հարություն Մարությանը հատուկ անդրադարձել է «տան սուրբ» երևույթի ակունքներին ու մեծությա դրսևորումներին: Այն համարելով ավանդական «բնակարանային» մշակույթի հետաքրքիր տարրերից մեկը՝ Հ. Մարությանը եզրակացնում է, որ «... հայերի մեջ տարածված գրի և գրի պաշտամունքը հաճախ պայմանավորված է եղել երկրպագության առարկա հանդիսացող «տան սուրբ»-ով, որն օժտված էր սրբազան գործառույթներով: Այլ կերպ ասած, սրբազան բովանդակությամբ գրքերի սերնդեսերունդ աչքի լույսի պես պահելը պատճառաբանվում է դրանց «տան սուրբ»-ի կարգավիճակ ունենալով ... «տան սուրբ»-երը իրենցից ներկայացնում էին սրբազան գործառույթ ունեցող իրեր (գերազանցապես սրբազան բովանդակությամբ գրքեր), որոնց վերագրվում էին սրբերին բնորոշ հատկություններ» (Հ. Մարության, ««Տան սուրբ» երևույթը. ակունքների հարցը և մեծությա դրսևորումները», Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2001, էջ 343-344. Ընդգծումը մերն է՝ Ա. Հ.):

ութ ունեցանք պրն. Ալավերդովի ցանկության մեջ տեսնել և մասամբ լուսանկարել 2016 թ. հունիսին՝ Մոսկվա կատարած գործուղման ընթացքում²: Ա. Ալավերդովը ողջունեց սույն քննությունն իրականացնելու մեր գաղափարը և հայտնեց, որ ձեռագրերն ու խաչը ժառանգել են պապերից, երկար տարիներ դրանք գտնվել են Բաքվում, իսկ 1960-ական թթ.՝ Մոսկվայում, որտեղ ընտանիքը մշտական բնակություն է հաստատել:

Ստորև նախ ներկայացնում ենք ընդհանուր տեղեկություններ ձեռագրերի վերաբերյալ (պայմանականորեն համարակալված՝ Ա և Բ), ապա ծավալվում նրանց բովանդակության, մանրանկարչության ու հիշատակարանների քննության շուրջ:

Ձեռագիր Ա. ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԳԻՈՆԻՍԻՍԻ ԱՐԻՍՊԱԿԱՅԻՈՅ

ըմբռնկա (Ուոլդենկա) վանք, 1733 թ.

ԳԻՒԶ՝ Յոհաննէս Բաղիշեցի, սատարութեամբ՝ Պետրոս, Աստուածատուր և Նազար Սեբաստացուց: ԾԱՂԿՈՂ՝ Բարսեղ եւ Յակոբ Սեբաստացի եղբայրներ: ՍՏԱՅՈՂ՝ Ստեփաննոս արեղա Սեբաստացի:

ԹԵՐԹ՝ 275: ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ. լուսագծերով: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 21,5x16,5: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասյուն. սահմանագծված սև թանաքով: ԳԻՐ՝ նոտագիր: ՏՈՂ՝ 30:

ԿԱԶՄ՝ շագանակագույն դրոշմագարդ թուղթ (տպարանային, եվրոպական ոճի), միջուկը՝ սովորական թուղթ, աստառը՝ սպիտակ թուղթ:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար, կազմի եզրերը մաշված, մեջքի վերին և ստորին հատվածները մաշված-պատռված, տեղ-տեղ թափված, թերթերին խոնավության հետքեր, կոպիտ սահմանագծման հետևանքով մի շարք թերթերի գրադաշտը հիմքերից մասամբ անջատված:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ³ – Ձեռագիրը կեղծ Գիոնիսիոս Արիսպագացու (Արիսպագացի) «Մատենագրութիւնք» աստվածաբանական երկերի ժողովածու է, որը ներառում է խորհրդապաշտական չորս արեոպագիտիկա («Յաղագս երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս երկրային քահանայապետութեան», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան»)⁴: Երկերի առաջին հայերեն թարգմանությունը կատարվել է

² Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապան Գևորգ Տեր-Վարդանյանին՝ Մոսկվայի պատմության քանգարանում անցկացվող հայկական մշակութային արժեքներին նվիրված «Արմենիա. Լեգենդա ԵՄԻԱ» խորագրով ցուցահանդեսի շրջանակներում մեր գործուղումը նախաձեռնելու համար:

³ Ձեռագրերի ուսումնասիրման համար մեր ունեցած ժամանակը սուղ էր, այլև՝ նրանց թերթակալված շինելու պատճառով այժմ ստիպված ենք նկարագրությունների «Մանրանկարչություն» և «Քովանդակություն» բաժինները ներկայացնել պատմողական-մեկնաբանական տեսքով:

⁴ Գիոնիսիոս Արիսպագացու գործունեության և մատենագրական վաստակի մասին տե՛ս նաև Ա. Հատիսյան, «Սուրբ Ռեթեոս Աթեմացի, Սուրբ Գիոնիսիոս Արիսպագացի և Սուրբ Սեղբեստրոս հայրապետ Հոռմի», *Էջմիածին*, 1979, Ե., էջ 16-22:

VIII դարում՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Դավիթ Հյուպատոսի ջանքերով, թարգմանվել են նախ ասորերեն, ապա հայերեն ու լատիներեն: Հայերեն թարգմանությունը զուգակցվում է Մաքսիմոս Խոստովանողի մեկնությունների թարգմանությունը: Երկերի երկրորդ թարգմանիչը XVII դարի նշանավոր աստվածաբան, բանասեր ու փիլիսոփա Ստեփանոս վարդապետ Լեհացին է, որն այն թարգմանել է լատիներենից⁵: Մեզ են հասել այս գործի բազմաթիվ ընդօրինակություններ (ՄՄ 48-54, 94-96, 109-111, 165-166, 168-169, 2503 և այլն), իսկ հրատարակել և անգլերեն է թարգմանել Ռ. Թոմսոնը⁶:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ – Ձեռագրի մանրանկարներում գերիշխող է արևմտաեվրոպական պատկերազրույցյան ազդեցությունը⁷. հարդարված է ինչպես տերունական ու լուսանցային մանրանկարներով, այնպես էլ կիսախորանձակատազարդերով, լուսանցազարդերով ու զարդագրերով: Ծաղկողները նախապատվությունը տվել են գունային վառ երանգներին (կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին, սպիտակ, մանուշակագույն, մոխրագույն) և ոսկու առատ օգտագործմանը: Ուշագրավ է հատկապես առաջին միավորին կից մանրանկարը (տե՛ս ներդիր, նկ. 1), ուր ոճավորված եզերազարդերը ոսկով լցրած շրջանակի մեջ պատկերված են Հայր Աստվածը, Դիոնիսիոս Արիսպագացին, իսկ նրանց գլխավերևում՝ Ս. Երրորդության տեսարանը: Այս ամենը ներկայացված է աշխարհի երկու բևեռների՝ երկնայինի ու երկրայինի համադրմամբ, որոնց բաժանարարը վարդագույն երկնակամարն է: Մանրանկարի երկնային մասի ետնախորքում կապույտ երկինքն է, որտեղ երկնակամարի վրա կանգնած զույգ հրեշտակները պահում են ոսկեգույն շրջան-փառապսակի մեջ պատկերված Ս. Երրորդության տեսարանը, ուր տեղ է գտել նաև Հետոիմասիան՝ Երկրորդ գալստյան համար նախապատրաստված թափուր գահը: Նման տեսարաններ՝ նույն պատկերազրույցամբ, հանդիպում են վաղ տպագիր արևմտյան և հայկական գրքերում. դրանք պատկերում են հիմնականում Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին, Ս. Գրիգոր Լուսավորչին, Ս. Տրդատին և այլն:

Ինչ վերաբերում է մանրանկարի ստորին՝ երկրային մասի պատկերազրույթյանը, ապա տաճարային ճարտարապետական հենքի ձախ կողմում ոսկեգույն թիկնաթողին բազմել է ճաճանշաձև լուսապսակով և կանաչ թիկնոցը հագին Հայր Աստվածը, որի աջ ձեռքին թուր է պատկերված, իսկ ձախն ուղղված է ծնրադիր Դիոնիսիոս Արիսպագացուն: Վերջինիս ձեռքերում Ս.

⁵ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 274-275:

⁶ *The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite*, ed. by R.W. Thomson (CSCO, vol. 448); translated by R.W. Thomson (CSCO, vol. 449), Lovanii, 1987.

⁷ Ձեռագրերի մանրանկարչության վերաբերյալ արված դիտարկումների ու վերլուծությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում արվեստաբաններ Սեյրանուշ Մամուկյանին և Արփինե Սիմոնյանին:

Քիրքն է կամ իր իսկ արեոպագիտիկաների ժողովածուն, գլխին կրում է եպիսկոպոսական խույր, հագին ունի մանուշակագույն ծաղիկներով հարդարված կապա, ոսկեգույն շուրջառ:

Մանրանկարչության կիսախորաններից մեկի ոսկե հենքին՝ բուսական զարդանախշերի մեջ, պատկերված է հրեշտակների ութ կերպար, իսկ կից լուսանցազարդը ներկայացնում է Քրիստոսի ծագումնաբանությունը. Հեսսերի⁸ ծառի պատկերագրությունը Քրիստոսի արևմտաոճ ծննդաբանությունն է, ուր ծառի ճյուղերի և տերևների վրա պատկերված են Քրիստոսի տասներկու թագակիր նախահայրերը: Ծառի վերևում Տիրամայրն է՝ մանուկ Հիսուսը գրկին: Ուշագրավ է նաև «Ա» սկզբնատառի զարդագրությունը, որտեղ տառի ուղղահայաց ստեղներն արտահայտված են զույգ հրեշտակների տեսքով (տե՛ս ներդիր, նկ. 2):

Բովանդակության յուրաքանչյուր միավորի առաջին էջը հարդարված է ճակատագրող-լուսանցազարդով արտահայտված ոսկե հենքի վրա բուսական զարդանախշերի ու թռչունների զուգակցմամբ, ուր երբեմն պատկերվում են նաև քրիստոնեությունը խորհրդանշող դրվագներ. օրինակ՝ ճակատագրողներից մեկի կենտրոնը պսակում է «Փառն Աստուծոյ» պատկերագրությունը (տե՛ս ներդիր, նկ. 3):

ՀԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆ ԳԻՉՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ի թաւալման բոլորակաց կուսաթեւ շրջանաց, որք մշտախաղաց պարմամբ տարեալ գծիրս միմեանց կայից պարունակաց, յերկնակուտակ գնդից լայնապարանաց, երկեռակ հակակայից, միջնանիւ օրակշիւ արփիացնցուղ ներկայարանաւ ականն արեւու, որով նշանականաւ ձեռնտրութեամբ գումարեալ քանակեն յառաջ ճանապարհս որքանութեան յափտենիս այսորիկ, ըստ հաւանական դրութեան, կամակար հաճութեան, այլազան լեզուացն թուաբերութեան, որ ըստ արեթական տոհմիս տումարի Ռ.-որդի (1000) Ճ.-որդի (100) եւ Չ. (80) երկեմեան (1733) թուի, ընձեռեալ շնորհեցաւ ինձ՝ *Ստեփաննոս* ստրկի, մեղսամած արեղայի Սեբաստացոյ, օծիտ նշանակութեան անտարալուծելի սիրոյ, շաղկապի աստուածաբանական մատեան աստուածակիր առն *Դրոնէսիոսի Արիսպագացոյ* հոգիաներկ հայրապետի, յովեմնէ հայրախնամ աստուածասիրէ յառնէ *Յոհաննիսէ Բաղիշեցոյ մահտեսուոյ* եւ աստարութեամբ *Պետրոսի եւ Աստուածատրոյ եւ Նազարի Սեբաստացոյ* բարեպաշտից անձանց եւ իմոց կարի սիրելեաց, տինա եւ համայնից տպագրատիպ արուեստաւորաց հարտարապետից,

⁸ Հեսսեն կան Յեսուն Աստվածաշնչի առաքինի անձանցից մեկն է, Մովսեսի գործակիցն ու հաջորդը: Նա է, որ գրավեց Իսրայելն ու այն բաժանեց տեղի տասներկու ցեղերի մեջ: Աստվածաշնչյան Յեսուի գիրքը նրա գործունեության ու հաղթանակների ամբողջ նկարագիրն է (*Շնորհ արք. Գալուստեան, Աստուածաշնչական սուրբեր, Երևան, 1997, էջ 74*):

ծրեալ եւ նկարեալ, եւ փթիթախիտ երփնազանութեամբ, գունագուն երանկոփ, խոռակէփայլիւք, ծիածանամաւնիւք, զարմանատարազիւք ծաղկոփ գեղանկարեալ՝ ձեռամբ հրաշալեալ, համամտից եւ համաստից եղբարց, միահիւսից սիրելեաց *Բարսղի եւ Յակոբայ Սեբաստացոց*, սփանչելի դպրաց, նարտարաց իմաստահունից, մակացուցից արանց, առ որս բուրումն խնկոց աղերսանաց ընծայեալ ձօնեմք ներկուս վերծանողաց սոյն այս մատենի՝ աստուածաբանականի անդնդաժառայ ծովու ամենախորի, զի զկայծակնաբորբոք կնդրուկ սիրախառն աղօթիցն ձեռոց խնկեսչիք ի դրունս *ըՌընկաց* ամենական արարչի, ի հոտոտումն զմայլման հոտոց անուշից, զի հաճեալ միսիթարեացի Տէր, ի ծառայս յիշեցեալք, ի շիրիմ հողագանգուած տապանի եւ ձեզ յիշողաց ընդ մեզ ամպախաղաց զսոյն հանդիպեցուցէ ի յայտնութեան մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, նմա փառք, այժմ եւ անբաւ յաւիտենիւ. ամէն:

Ծնթ. Հիշատակարանն աղբյուրագիտական ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում, համաձայն որոնց՝ ձեռագիրը գրվել է 1733 թ., «ի դրունս ըՌընկաց ամենական արարչի» վանքի, Ստեփաննոս աբեղա Սեբաստացու համար, մահտեսի Հովհաննես Բաղիշեցու ձեռքով. վերջինիս այդ գործում սատարել են Պետրոս, Աստվածատուր և Նազար Սեբաստացիները, որոնք բնութագրվում են իբրև համայնքի տպագրատիպ արվեստի «ճարտարապետներ»: Բարեբախտաբար, հիշատակարանում վկայված են նաև ծաղկողներ Բարսեղ և Հակոբ Սեբաստացի եղբայրների անունները՝ հատկանշված իբրև սքանչելի դպիրներ, ճարտար իմաստուններ ու գիտնականներ: Կ. Պոլսում ու եվդոկիայում 1740 թ. գրված ՄՄ 101 «Ժողովածոյ» ձեռագրի ծաղկող ու կազմող են հիշվում Բարսեղ և Հակոբ եղբայրները. «Ծաղկեցաւ և կազմեցաւ գիրքս երկուց հարազատից եղբարցն Բարսղի և Յակոբայ» (216ա)⁹: Նշված ձեռագրի հիմամբ նրանց անունները վկայակոչում է նաև արվեստաբան Աստղիկ Գևորգյանը՝ փաստելով, որ եղբայրները միասին են ձեռագիր ընդօրինակել¹⁰: Նկատառելով ժամանակային և անձնականական, ինչպես նաև զարգացրոթյան ոճական որոշակի ընդհանրությունները՝ չենք բացառում, որ Մոսկվայում գտնվող ձեռագրի նկարագրագման հեղինակները ևս միևնույն Բարսեղ և Հակոբ եղբայրներն են:

Ձեռագիրը ծաղկելու պատկերավոր նկարագրությունից հետո հեղինակներն ընթերցողներից խնդրում են խնկարկում անել ու աղոթք բարձրացնել «ըՌընկաց ամենական արարչի» վանքում: Այն, թերևս, Վանի նահանգի Ար-

⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1984, էջ 428:

¹⁰ Ա. Գևորգեան, Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտութիւն, IX-XIX դդ., Գահիրէ, 1998, էջ 96, 485:

ճեշի գավառակի Ուոլնկա Ս. Նշան վանքն է, հայտնի նաև՝ Ուոլնկայր, Ուոլնկա Ս. Նշան, Ուոլնկար, Ուոլնկարու Ս. Խաչ և այլ անվանաձևերով: Վանքը միջնադարի նշանավոր գրչության կենտրոններից է: XIII դարում այն հիշատակում է Վարդան Արևելցին¹¹: 1315 թ. Հայրապետ կրոնավորը Հովհաննես վարդապետի խնդրանքով այստեղ ընդօրինակել է Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը. «Գրեցաւ գիրքս ի երկրիս Արևիշո[ւ], ի Սուրբ ուխտս, որ Ուոլնկար անուան կոչի, ընդ հովանեաւ սրբոյ Նշան[ի], ի խնդրոյ սուրբ եւ խստակրան ընդրեալ վարդապետի Յովհաննիս[ի], ձեռամբ Հայրապետի սուտանուն կրանատրի եւ յոյժ մեղատրի: Արդ, որք հանդիպիք սմա, յիշեցիք գՅովհաննէս վարդապետ եւ զձն[ո]ղսն իւր եւ դուք յիշեալ լիջիք, ի թվականիս ԶԿԳ. (1315)»¹²: 1343 թ. այն ձեռք է բերել Հավուց թառի վանքի նախնայել եպիսկոպոսը, որի լրացումներով ժամանակագրությունը հասնում է մինչև 1173 թ.¹³:

Նորահայտ ձեռագրի հիշատակարանն Ուոլնկա վանքի պատմության համար սկզբնաղբյուրային արժեք ունի. ըստ նրա՝ XVIII դարում ևս տեղի գրչության դպրոցը գործել ու համբավ է ունեցել:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

1. (1830 թ., շղագիր) Խաչիկ Մկրտչեան, 1830:

2. (1904 թ., շղագիր) Առ վսեմափայլ իշխան Ն. Ամատունի՝ Հայաստանեացս վեհագն բարերարի, անմոռանալի յիշատակ խորին ակնածութեան, Ձերդ յաւերժ երախտապարտ Մելիօն Պալթազարեանց: Բաղդադ, 15 յուլիս, 1904:

¹¹ Առ. Մելիք-Բախշյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, 2009, էջ 405:

¹² ՄՄ 3681, 1բ: Ձեռագրում պահպանվել է նաև կազմողի հիշատակարանը. «Կազմեցօ(=աւ) գիրքս թվիս Հայոց ԶԳԵ. (1548), յերկիրս Զարաբերթոյ, ձեռամբ անարժան Աթանիսի: Ով ոք հանդիպիք սմա, յիշեցիք զստացող սորա գՅովհաննէս վարդապետն եւ բոլոր սրտի Աստուած ողորմի ասացիք նմա եւ մէկ ամիք մէկ բերան ինձ մեղօ(=աւ)որիս եւ Աստուած ձեզ ողորմի յաւուր գալստեան իւրոյ. ամէն: Այսաւ տան է Հոբիսիմեանց» (90ա): XIV-XV դդ. ևս հայտնի են այստեղ ընդօրինակված ձեռագրեր. օրինակ՝ ՄՄ 4817 Աւետարանը՝ գրված 1318-1335 թթ. միջակայքում, Հովհաննէս գրչի ձեռքով. «Գրեցաւ գերարփիս այս ... Ի յանապատիս Ուոլնկար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ և յաղթող և աստուածընկալ սուրբ Նշանի, և սրբոյն Ստեփաննոսի, և առաքելոյն Պետրոսի, ի յաշխարհակալութեանն Բուսայիտ դանին, ի հայրապետութեան տեառն Զաբարիայի, ի յառաջնորդութեան տեղոյս Գազար կրանատրի...» (ՄՄ 4817, 268բ, տե՛ս նաև ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 152): «Նշխարք պատմութեան հայոց» ձեռագիր աշխատության Ա. հատորում (ՄՄ 6273, էջ 128-129) Ղևոնդ վրդ. Փիբղալեմյանը, հավանաբար, հենց վերոնշյալ ձեռագրի հիշատակարանն է վկայակոչում, միայն թե թվականի տարբերությամբ, այն է՝ ԶԿԸ. (1319) (նույն տեղում, էջ 158):

¹³ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն. Աղամից մինչև 1776 թ., աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 63-64, 447:

Ձեռագիր Բ. ԳԻՐՔ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆՅ ՉՈՐԻՅ ԵՐԳՈՅ ԵՐԳՈՅՆ ՍԱՂՈՄՈՆԻ ԹՎԱՒՈՐԻ ԻՍՐԱՅԻԼԻ

Ս. էջմիածին, ՌՄԼԶ.-1787 թ.

ԳՐԻՉ՝ տիրացու, նոտար Յոհան Վաղարշապատցի: ՍՏԱՅՈՂ՝ Յակոբ վարդապետ:

ԹԵՐԹ՝ 135: ՆՅՈՒԹ՝ թուղթ. լուսագծերով: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 22,5x18: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկսյուն. սահմանագծերը կարմիր թանաքով: ԳԻՐ՝ նոտրգիր: ՏՈՂ՝ 30-31:

ԿԱԶՄ՝ մուգ շագանակագույն դրոշմազարդ կաշի (տպարանային և եվրոպական ոճի), միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ կարմիր մետաքս:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար, կազմի կաշվի եզրերը և մեջքը մաշված, ձեռագիրը հիմքից թուլացած, թերթերին խոնավության հետքեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – Ձեռագիրը Հին կտակարանի «Երգ երգոց»-ի չորս հեղինակային մեկնությունների ժողովածու է: Հայտնի է, որ «Երգ երգոց»-ի մեկնության ավանդույթի կրողը Գրիգոր Նյուսացին է (335-394)՝ ի դեմս իր «Թուղթ յաղագս Երգոյ երգոց» աշխատության: Վերջինիս մեկնությունը քննության ենթարկած բանասեր Լիլիթ Հովսեփյանի հավաստմամբ. «այն դասվում է համեմատաբար վաղ թարգմանված երկերի շարքին և մեծապես ազդել է Երգի հայ մեկնիչների՝ մասնավորապես Գրիգոր Նարեկացու և Վարդան Արևելցու մեկնությունների վրա...»¹⁴: Չնայած նրան, որ Նյուսացին կրել է Որոգինեսի ազդեցությունը (որի մեկնությունը ևս տեղ է գտել քննվող գրչագրում), այդուհանդերձ «Երգ երգոց»-ի մեկնության այլ հեղինակների՝ Գրիգոր Նարեկացու, Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Տաթևացու անունների կողքին նախապատվությունը մշտապես տրվել է Գրիգոր Նյուսացուն¹⁵: Եթե Նարեկացու երկի հիմնական աղբյուրը Գրիգոր Նյուսացու մեկնությունն էր, ապա հետագայի մեկնիչների համար սկզբնաղբյուր էր հենց նույն Նարեկացու երկը, որտեղ օգտագործված էին նաև Ագաթանգեղոսի ու Եղիշեի երկերն ու դրվագներ հայ սրբերի կյանքից¹⁶:

Բովանդակության վերջում (էջ 231), իբրև հավելված, առկա է նաև 1829 թ. շրագիր գրչության հետևյալ խորագրով միավորը. «Պատմութիւն կենդանագրեալ Ամենափրկիչ պատ/// Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի հանեալ ի պատմագրութեանց Ղետմդեայ վարդապետի Հայոց, նշանակեմք աստանօր ի գիտութիւն ընթերցասէր հետամտաց. 1829 յամի»:

¹⁴ Լ. Հովսեփյան, «Գրիգոր Նյուսացու «Երգ երգոցի մեկնությունը», էջմիածին, 2003, Թ., էջ 107:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁶ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի, առաջաբանը և բնագիրը՝ Լ. Յովսեփեանի (ՄՀ, ԺԲ. հատոր, Ժ. դար), Երևան, 2011, էջ 749:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ – Այս ձեռագրի մանրանկարները ևս կրում են արևմտաեվրոպական պատկերագրության ազդեցությունը: Միավորների սկիզբը հարդարված է ճակատազարդ-լուսանցազարդով, ավարտը՝ բուսական վերջնազարդով (տե՛ս ներդիր, նկ. 5): Ճակատազարդերից մեկին դարձյալ «Գառն Աստուծոյ» պատկերագրությունն է (տե՛ս ներդիր, նկ. 6): Զարդագրերն արտահայտված են կենդանիների ու թռչունների տեսքով: Ներկայանակում գերիշխող են վառ գույներն (կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին, սև, մանուշակագույն, նարնջի) ու ոսկին:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

(Տիտղոսաթերթին, տե՛ս ներդիր, նկ. 4) Գիրք մեկնութեանց չորից Երգոց երգոյն Սաղմոնի թագաւորի Իսրայիլի, որոց նախկինն է Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ ոգեշնորհ և հրեշտակական վարդապետի, ի խնդրոյ ընթերցասէր և բարեպաշտ արքային Հայոց Գուրգենայ:

Երկրորդն՝ Որոգիմեայ Յունաց վարդապետի:

Երրորդն՝ Մեծին Վարդանայ հոգեւից վարդապետի՝ ի վերայ արարեցելոցն Սրբոյն Գրիգորի Նիսացոյն:

Իսկ չորրորդն՝ լուծմունք Սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ քաջ հոռտորի՝ ի վերայ մեկնութեան լուսաւոր բանից մեծին Վարդանայ:

Ի փառս մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ՝ ի պայծառութիւն արբոյ եկեղեցոյս Հայաստանեայց և յօգուտ ուսումնասէր մանկանց սորին:

Գրեցուցեալ ըղձավառ սիրով՝ ի հայրապետութեան տեառն *Ղուկասու* սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի լուսակազմ արքոս *Սուրբ Էջմիածին*, ի *Յակոբայ* անիմաստ վարդապետէ և յօհնաձին որդոյ նոյնոյ սրբազան հայրապետին, ի ՌՄԼԶ. (1787) թուոջն մերում:

Էջ 229 - Յիշատակարան գրեցման սուրբ գրոցս: Փա՛նք և պատիւ, օրհնութիւն և երկրպագութիւն անլռելի գոհաբանութեամբ, վերընծայեսցի ամենասրբոյ Երրորդութեանն և միոյ աստուածութեանն՝ Հօր և Որդոյ և Հոգոյն Սրբոյ, այժմ և յանվախնան յաւիտեանս, որ ըստ հանրախնամաբար կամելոյն, զի ամենայնքն կեցցեն և ի գիտութիւն նշմարտութեան եկեղեցեն, առաջադրեաց և յաջողեաց ինձ՝ բազմամեղ և նուաստ *Յակոբայ* ապարդիւն վարդապետիս, առնել զայս ինչ ի հանոյս բարեսէր կամաց իւրոց և ի լրումն հոգեւոր տարփանաց իմոց, քանզի յորդորեցեալ իմ ի հոգեշունչ իւրատու դաստիարակին ֆրիստոսական եկեղեցոյ սրբազան առաքելոյն Պաղոսի, թէ նախանձաւորք լերով շնորհացն, որք լաւն են, նախասնձեցայ սրտատրոփ փափագանօք լինել հասու հիահրաշ մտաց առակաւոր բանից Երգոց երգոյն Սողմոնի՝ նշմարելով զմեծութիւն խորհրդոցն ծածկեցելոց, որք ի բանս յայնոսիկ և կամ գոնէ ծայրի մատին հաշակել գտանիլ ի խորագոյն և ի յայնատարած ծովու իմաստութեան իմաստնացելոյն յԱստուծոյ:

Բայց վասն ամենեւին տխմարութեան եւ համբակութեան իմոյ ոչ լինիր ինձ կար ինքեամբ զօրել առ հաշակումն նորա կարօտացեալ առաջնորդողի եւ օգնականի: Ապա հարկ եղև հիփոյս հետամուտ լինել առ ի ստանալ զմեկնութիւնս նորին՝ արարեցեալս ի սրբազան եւ ի հոգելից վարդապետացն գերապանծից, զի նոֆօֆ իբր ունելեօֆ կարացից ըստ կարեաց ըմբռնել զմիտսն խրթնածածուկ բանից եւ կամ իբր վնիտ եւ պարզ հայելեօֆ հեռացուցիւ մերձ առ յաչս մտաց բերել զգօրութիւնս նոցա եւ զմայլիլ ի հոգի: Եւ բաղձանք իմ այն էր, զի զֆանեաց մեկնչացն զմեկնութիւնսն եւս միանգամայն ի ձեռն բերիցիմ եւ յայսպիսի մեծաջան հետետողութեան իմում յաջողութեամբն Աստուծոյ գտի զնոյնսն ի միասին ի մի գիրք համածողովեալ՝ առ պաշտօնակից եղբայրն իմ *աէր Գէորգ* համեստաբարոյ վարդապետն Պօլսեցի՝ աշակերտ տեսուն *Մինասայ* գիտնական վարդապետի եւ արհի եպիսկոպոսի, եւ խնդրեալ ի նմանէ՝ առի զայն եւ օրինակել ետու յայնմանէ զայս գիրք, յորում են շորս մեկնութիւնք Երգոց երգոյն Սողոմօնի:

Առաջին ի Սրբոյն Գրիգորէ Նարեկացոյ հրեշտակական վարդապետէ մերմէ:

Երկրորդն՝ ի յՌոգփնեայ Յունաց վարդապետէ:

Երրորդն՝ ի մեծէն Վարդանայ հրաշարան վարդապետէն մերմէ՝ ի վերայ եռամեծին Գրիգորի Նիսացոյ արարեցելոցն՝ ի սկզբէն մինչեւ զկէսն եւ անտի զվերջն յինքննէ, առաջնորդութեամբ Սրբոյ Հոգոյն:

Չորրորդն՝ ի Սրբոյն Գրիգորէ Տաթեւացոյն լուծմունք ի վերայ մեկնութեան Սրբոյն Վարդանայ հանգուցատր բանիցն:

Բայց կարի սխալ էր գաղափարն եւ ի կամիլն իմ գրեցուցանել զայս՝ վասն վրդովմանց պատահեցելոց կողմանցս եւ մեզ՝ ի յառնելոյ թշնամեաց ոչ եղև ձեռնհասութիւն նուաստիս հայել ի գաղափարն եւ նկատել գորպիսութիւն գրուածոցն, որք ամենայն վրիպանօֆ եւ անչափ սխալմամբ խանգարեցեալք էին, քան թէ գրեցեալք ի յանհմուտ գրողէն (որում մի համարեսցի այնս), այլ առանց վերահասութեան ետու ի գրել: Իսկ զկնի գրեցմանն մինչ ընթերցայ, տեսի թէ այնքան սխալեցեալ էր, մինչ զի ի բազում բանս ամենեւին միտք ինչ ոչ իմանիր: Վասն որոյ զկրկին աշխատութիւն յանձին կալեալ՝ համեմատեցի ըստ այլոց հաւանելի օրինակաց եւ սրբագրել ետու՝ զսխալսն փերելով եւ զուղիղսն գրելով, զաւելորդսն բառնալով եւ զպակասսն լցուցանելով, որքան տկար կար մեր եբեր: Թէև մնացին եւս մանրամասնեայ սխալմունք անյարմարագրութեան, զորս բոլորովին ոչ եղև հնար ուղղել, ըստ որում յետ գրեցմանն հետեւեցաք, եւ թէ կամէաք զամենայն ինչ անյարմարսն փերել եւ նոր գրել, գրեթէ իւրաքանչիւր թողոթ իբրեւ զուրկանս ծակոտկէնք լինէին, առ այն թոյլատրեալ մանունցն, զմեծամեծսն եւ զվնասակարագոյնսն սխալմանցն ուղղագրեցաք: Եւ այսպէս վնարեցաւ գրութիւն

փոփոխելու և մեծագործի գրգռելու` ի փառս Աստուծոյ եւ ի պէտս իմ համբակիս եւ ամենայն բարեմիտ ընթերցողաց՝ յամի թուականութեանս Հայոց ՌՄԼԶ. (1787), ի լուսակառոյց եւ ի բարձրագահ աթոռս *Սուրբ Էջմիածին*, ի հայրապետութեան տեառն *Ղուկասու* աստուածարեալ եւ սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Արդ, որք հանդիպեալ, ընթեռնուցո՞ւմ զօգտակար գիրքս զայս եւ օգտիցիք ինչ ի սմանէ, յիշեսցիք բարեմտաբար զիս՝ զներգեւեալ ոգի *Յակոբ* վարդապետս, սպասատր եւ շնորհածին որդի վերոյ յիշեցելոյ սրբազան հայրապետին եւ յեանորդ միաբան մեծի աթոռոյս *Սրբոյ Էջմիածին*՝ հանդերձ հոգեւոր եւ մարմնատր ծնօղօք իմովք եւ ամենայն ազգայնովք: Նաեւ զգրիչն սորին՝ զնօտար տիրացու *Յոհանն Վաղարշապատցի* եւ զայլ աշխատօղս ի սմա, եւ դո՞ւք յիշեալ լիջիք յաննառ ողորմութիւնս մարդասիրին Քրիստոսի ի միասանգամ գալստեանն նորին. ամէն:

Ծնթ. *Հիշատակարանը պարզում է, որ ձեռագիրը գրվել է Ա. Էջմիածնում, Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780-1799) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրոք, 1787 թ.: Բնագրում քանիցս վկայված Հակոբ վարդապետին հակված ենք համարելու ձեռագրի պատվիրատուն, չնայած որ տիտղոսաթերթի գրվածքում նա կարծես թե գրիչ է հիշվում: Հակոբին պատվիրատու-ստացող դիտարկելու համար հիմք կարելի է ընդունել հիշատակարանի այն հատվածը, երբ նա պատմում է, որ ուսյալ հոգևորական Մինաս արքեպիսկոպոսի աշակերտ և իր պաշտոնակից եղբայր տեր Գևորգ վարդապետ Պոլսեցուց ձեռք է բերել «Երգոց երգոյն Սողոմոնի» մեկնութիւնը և ընդօրինակութիւն հանձնել. «...եւ օրինակել ետու յայնմանէ զայս գիրք, յորում են շորս մեկնութիւնք Երգոց երգոյն Սողոմոնի»: Սրանից բացի, հիշատակարանի վերջում իբրև գրիչ ստորագրում է նոտար, տիրացու Յոհանն Վաղարշապատցին, ինչը, թերևս, համոզիչ է դարձնում մեր տեսակետը:*

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

1. (ԺԹ. դար, շղագիր) Տիրացու Գևորգ՝ սրբազնակատար կաթողիկոսի տեառն եփրեմայ սպասատրի Երեանցոյ:

Ծնթ. *Հիշատակված է եփրեմ Ա. Չորագեղցի (1809-1830) կաթողիկոսի սպասավոր տիրացու Գևորգ Երեանցին:*

2. (ԺԹ. դար, ուսերեն, ձախ լս.) В. Г. Кн[язя] Оболенского:

Գ. *Արձաթյա ձեռաց խաչ. Ձեռագրերից բացի Ա. Ալավերդովի հավաքածուն համալրում է նաև արձաթյա մի ձեռաց խաչ (երկ.՝ 0, 25 մ, տե՛ս ներդիր, նկ. 7-8), որի կենտրոնում խաչված Քրիստոսն է, ուղղահայաց խաչաթևերին՝ Տիրամայրը և Ադամի գանգը, հորիզոնական խաչաթևերին՝ մեկական հրեշտակ: Խաչի դարձերեսին առկա է 11 տողանոց մակագրություն, իսկ կենտրոնում Քրիստոսի գլուխն է լուսապսակով.*

ՅԻՇԼԱՍԼԱԿ Է ՄԲ
 ԼԵԱԶ Ս ՄԱՆԻՍԱՅԻ
 [ՄԱՆԻՍ] ՍԻՄ/ԱԻՈՆԻ
 ԿՈ/ՂԱԿԻՑ
 ՄԱՀՏԵՍԻ ՅՈՒՂԻՏԱՅ ԵԻ
 ՈՐԳԻՆ՝ ԱՏԵՓԱՆ ԵԻ ՆՈՐԻՆ ԿՈՂԱԿ/ՅՈՅ
 ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ԼԻՄԱՅ ԱՆԱՊԱՏԻՆ:
 ՌՄԼԱ. (1782):
 ՕԾԵԼԱՂ / Է:

Ծնթ. Արձանագրությունը վկայում է, որ 1782 թվակիր խաչը ծագումով Վանա լճի Լիմ անապատից է և կերտվել է Մանիսացի Սիմավոնի (Սիմեոն, Շմավոն), կնոջ՝ Յուզիտայի, որդու՝ Ստեփանի և վերջինիս կին Մարիամի հիշատակին: Չնայած նրան, որ Վանի նահանգի Հեքյարի գավառում Մանիս անունով երկու գյուղ է հիշատակվում¹⁷, այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ Սիմավոնը ծագումով Զմյուռնիայի հյուսիսարևմտյան կողմում գտնվող Մանիսա-Մաղնիսա-Մագնեզիա քաղաքից է: ՄՄ 57 «Ժողովածոյ» ձեռագրի 1727 թվակիր հետագայի հիշատակարաններից մեկում վկայված է տեղի Ս. Սիոն եկեղեցին, որտեղ տեր Մարտիրոսը արեղա է ձեռնադրվել. «ԹՎիմ ՌՃՀ. եւ Զ.-իմ (1727), յովիսիս ի Ժ. եւ Գ.-իմ (14), եւ՝ [տէր] Մարտիրոսս ձե[ռն]ադրեցայ արեղայ ի Մանիսա Սուրբ Սիօն եկեղեցին: Եւ Քրիստոսի փա՛ռ՛մ յալիտեանս. ամէն»¹⁸:

Սիմավոնի անվանը նախորդող ՄԱՆԻՍ կամ ԱՄՆԻՍ տառակապակցությունը դժվարանում ենք մեկնաբանել. միակ հավանական տարբերակն այն է, որ գրիչը վրիպել և ՄԱՆԻՍԱՅԻ բառը փորձել է երկրորդ անգամ արձանագրել: Ուշագրավ է նաև ԽԱԶ բառը խաչանշանով արտահայտելու եղանակը:

Ամփոփելով Մոսկվայում պահվող XVIII դարի հայերեն երկու ձեռագրերին և ձեռագ խաչին նվիրված մեր ուսումնասիրությունը՝ մնում է արձանագրել, որ աշխարհում սփռված հայկական մշակույթի յուրաքանչյուր նմուշի վերհանումն ու գիտական շրջանակներին ծանուցելը չափազանց կարևոր ու արդիական խնդիր է: Քննվող ձեռագրերն իրենց ամբողջության մեջ մեկ անգամ ևս ուրվագծում են XVIII դարի գրչական ու մանրանկարչական ավանդույթները, արժևորում նշված դարաշրջանի ձեռագրական արվեստի առանձ-

¹⁷ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 688:

¹⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., էջ 234:

նահատկություններն ու պահանջները: Այսօրինակ ուսումնասիրություններն ուղղակիորեն փաստագրում են մեր մշակութային արժեքների տարածվածությունը և հող նախապատրաստում նորանոր հետազոտությունների ու այդ արժեքները հայրենիք տեղափոխելու համար:

**АРСЕН АРУТЮНЯН
ДВЕ НОВООБНАРУЖЕННЫЕ РУКОПИСИ XVIII ВЕКА
И КРЕСТ ДЛЯ БЛАГОСЛОВЕНИЯ**

Ключевые слова: Монастырь Урнка, Св. Эчмиадзин, Москва, остров Лим, рукопись, крест, миниатюра, миниатюрист.

Во время деловой поездки в Москву в июне 2016 года нам представилась возможность посетить Андрея Алавердова и ознакомиться с принадлежащими ему двумя армянскими рукописями и серебряным крестом для благословения.

Одна из рукописей была скопирована в 1733 году в монастыре Урнка (Ванская провинция) Ованнесом Багишеци по заказу монаха Степаноса Себасти. Согласно памятной записи, рукопись была иллюминирована братьями Барсегом и Акопом Себасти. Она содержит сочинения, приписанные Дионисию Ариопагиту.

Вторая рукопись была создана в Св. Эчмиадзине в 1787 году рукой нотариуса Огана Вагаршапатци по заказу архимандрита Акопа. Это сборник комментариев четырех авторов к ветхозаветной книге «Песнь Песней». Убранство как этой, так и предыдущей рукописи характеризуется чертами, присущими западной школе миниатюры.

Что касается креста для благословения 1782 года, то, согласно надписи на оборотной его стороне, он был создан в монастыре острова Лим на озере Ван. Крест был исполнен в память о жене Симавона Манисаци, Угите (Юлитте), его сыне Степане, и жене последнего – Мариам.

**ARSEN HARUTYUNYAN
TWO NEWFOUND MANUSCRIPTS OF THE 18TH CENTURY AND A
BLESSING CROSS**

Keywords: Urnka Monastery, Mother See of Holy Etchmiadzin, Moscow, Lim Hermitage, manuscript, cross, miniature, miniaturist.

In June 2016, during our expedition to Moscow, we had a chance to study two Armenian manuscripts and a silver blessing cross owned by local resident Andrey Alaverdov.

One of the manuscripts was copied in Urnka Monastery (Van province) in 1733 by Hovhannes Baghishetsi for Friar Stepanos Sebastatsi. According to the colophon, the manuscript was illustrated by brothers Barsegh and Hakob Sebastatsi. It contains a collection of the theological writings ascribed to Dionysius the Areopagite. By order of Archimandrite Hakob, in 1787, the second manuscript was created by notary Yohan Vagharshapatetsi in the Mother See of Holy Etchmiadzin. It is a collection of commentaries by four authors on the biblical “Song of Songs.” The characteristics of the illuminations of both manuscripts are typical of the Western school of miniature painting.

According to the inscription on the back of the blessing cross, which bears the date 1782, it was made in the monastery on the island of Lim of Lake Van in memory of Manisatsi Simavon, his wife Yughita (Julitta), his son Stepan and Stepan’s wife Mariam.